

Ukinuće Družbe Isusove

Uz 250. obljetnicu smrti pape Klementa XIV.

Ivica Musa*

Sažetak

Ukidanje Družbe Isusove u 18. stoljeću i danas potiče na promišljanje uzroka toga događaja, inspiriranoga i realiziranoga djelovanjem suprotstavljenih vizija Crkve i društva, i arhaičnih i progresivnih. Izraz je ambicija vladara za apsolutnom vlašću, kao i nemoći papinstva u očuvanju najaktivnije institucije Crkve. Dvije nasuprotne struje vremena: jansenizam i prosvjetiteljstvo bile su udružene u ozloglašavanju i progonu isusovaca. Rad želi predstaviti neke vidike toga procesa, kao i ulogu pape Klementa XIV. iz perspektive odmaka od dva i pol stoljeća.

Ključne riječi: Ukinuće Družbe Isusove; Klement XIV.; jansenizam; prosvjetiteljstvo; Burboni; apsolutizam

Uvod

Klement XIV., rimski prvosvećenik, potpisivanjem brevea o ukinuću Družbe Isusove *Dominus ac Redemptor* (21. srpnja 1773.) ujedno je naznačio središnji događaj svojega pontifikata. Ipak, taj određujući događaj njegove papinske vladavine nije ni spomenut u sprovodnim govorima 1774. (Pastor, 1933, 348; Jäger, 1933, 372). Pojednostavljene interpretacije tih događaja zanemarivale su goleme društvene i eklezijalne razlike unutar monarhija koje su uvjetovale Klementa XIV. na takav čin. Odvojeni politički događaji posloženi su u jednostavan scenarij: u Portugalu je pokretač svega markiz od Pombala, koji je pokušaj atentata na kralja iskoristio za optužbu isusovaca za zavjeru. U Francuskoj je bankrot jednoga isusovačkoga ekonomista (Lavalette) potaknuo javno zgražanje i propitivanje cjelokupnoga djelovanja Družbe, što su iskoristile jansenističke i galikanske snage kako bi u kratkom roku Družba bila ukinuta u Francuskoj. U Španjolskoj su pučki nemiri oko nebitnih propisa bili pripisani isusovcima, te ih je kralj Karlo III. vrlo brzo zabranio i protjerao.

* Doc. dr. sc. Ivica Musa, Sveučilište u Zagrebu Fakultet filozofije i religijskih znanosti. Adresa: Jordanovac 110, 10000 Zagreb, Hrvatska. ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7941-0103>. E-adresa: musa@ffrz.unizg.hr

1. Neposredni uzroci progona i tijek ukinuća Družbe Isusove

Kronologija ukidanja Družbe Isusove lanac je (ne)očekivanih događaja u zemljama koje su kulturna i demografska kolijevka Družbe, ali kasnije logistička baza njezina razvoja i djelovanja (Wright, 2017, 767–768). Ignacije Loyola i Franjo Ksaverski su Španjolci. Prva skupina isusovaca oko sv. Ignacija oblikovala se je u Parizu. Portugal i Španjolska bili su polazna točka prvih velikih misijskih pothvata. Te su zemlje omogućile Franji Ksaverskomu i drugovima odlazak u Indiju i dalje na Daleki istok, u Ameriku i u druga misijska područja. Povijesno je utemeljena prosudba da je djelovanje Družbe u misijama uspješan susret svjetovnih monarhijskih ambicija s jedne i misionarskoga i kulturnoga pothvata Družbe s druge strane. Uspjeh te suradnje u temelju je nacionalne svijesti tih zemalja, koje 16. i 17. stoljeće nazivaju zlatnim dobom, velikim stoljećem i slično. Više od polovice ukupnoga članstva Družbe djelovalo je na teritoriju Portugala, Španjolske i Francuske ili u njihovim prekomorskim posjedima. Stoga je ukidanje Družbe u tim zemljama ujedno unutarnja nacionalna drama velikih društvenih preokreta koji su pratili ovaj proces.

1.1. Portugal 1759. godine

Ujutro na svetkovinu Svih Svetih 1. studenoga 1755. snažan potres pogodio je Lisabon, nanijevši, uz prateći cunami, goleme ljudske žrtve (10.000–30.000) i razorivši u potpunosti grad. Tražio se je uzrok te nesreće, a ubrzo je proširena sugestija da je riječ o Božjoj kazni za grijeh Portugal. Po sebi razumljiva reakcija za ono vrijeme dala je povoda za to da kraljev ministar markiz Sebastião José de Carvalho e Mello (Marquês de Pombal) pokrene akciju protiv isusovaca. Gabriele Malagrida SJ zastupao je navedenu tezu o kazni za grijeh, a kao duhovnik na kraljevu dvoru bio je zapreka ministrovim planovima. Ranije je već bilo stvoreno neprijateljstvo s isusovcima po pitanju redukcija na spornim teritorijima Brazila i Paragvaja. Pokrenuta je “spontana” protuisusovačka promidžba. Rim je poslao i istražnu vizitaciju po papinom nalogu, a na poticaj dvora (kardinal Saldanha). Opći progon Družbe slijedio je nakon neuspjeloga atentata na kralja Josipa I. (1758.), smjesta protumačen kao čin isusovačke zavjere, kojoj bi začetnik bio Malagrida, duhovnik nekih od osumnjičenih organizatora atentata. Mnogi su isusovci uhićeni, a istraga je “potvrdila” da je riječ o zavjeri i pokušaju dinastičkoga prevrata. Malagrida je osuđen kao neprijatelj vjere i države, a njegovo pogubljenje je ceremonijalno provedeno na trgu (u stilu *auto-da-fé*). Isusovci su potom protjerani iz Portugala i iz svih prekomorskih posjeda (Brazil, Goa, Macao i dr.), te ukrcani na brodove prema Papinskoj državi u rujnu 1759. (Wright, 2008, 265–266). Nemali broj isusovaca ostao je u Portugalu u zatvorima na daljnjim ispitivanjima bez ikakvih rezultata, a mnogi su tamo i umrli. Pombal je iskoristio *sede vacante* nakon smrti Benedikta XIV. 1758. kako bi protjerivanje prošlo bez neposredne reakcije Rima (Aston, 2012, 298). Ipak su ubrzo nakon stupanja na vlast Klementa XIII. diplomatski odnosi s Rimom bili prekinuti. Pombal je uspio cijeli slučaj uspješno prikazati kao mjeru očuvanja monarhijskoga legalističkoga

poretka nasuprot zavjereničke ugroze koju su inicirali isusovci, što u širim krugovima u Portugalu nije doživljeno kao napad na vjeru i Crkvu (Van Kley, 2018, 163–165).

1.2. Francuska 1764. godine

Djelovanje Družbe u Francuskoj od vremena dolaska prvih isusovaca praćeno je oporbom iz “vlastitoga tabora”, tj. postojećih struktura francuske crkve: starijih redovničkih instituta, biskupija i sorbonista, što je udomaćen naziv za sveučilišno–klerikalni konzorcij, koji se je nametnuo kao ljubomorni arbitar intelektualnoga i društvenoga života. Tijekom 17. stoljeća oblikovale su se dvije najvažnije i najutjecajnije protuisovačke grupe: galikanisti, ljubomorni zagovornici neovisnosti francuske crkve, i jansenisti. U formalnom smislu ukinuće Družbe Isusove u Francuskoj 1764. u bitnoj je mjeri bilo udruženo postignuće parlamentarnih jansenista i širega magistrata (Van Kley, 2006, 314–317). Jansenistička stoljetna neumorna kritička usmjerenost na Družbu Isusovu prerasta u opsesiju i gubi kriterije teološke polemichnosti, poprimivši sektašku praksu obračuna i anateme. Upornost te vrste znatno je oblikovala doživljavanje Družbe Isusove kao utjelovljenje omraze (*bêtes noires*) francuskoga društva (Van Kley, 1975, 42–44).

Splet vanjskih okolnosti dao je povoda za obračun s Družbom. Izbijanjem Sedmogodišnjega rata 1756. ozbiljno je ugrožena trgovina Francuske s prekomorskim posjedima. Tako su Britanci zaplijenili trgovačke brodove koji su iz Martiniqua prevozili robu za Francusku, među njima i onu koju su izvozili isusovci. Voditelj tih trgovačkih poslova Antoine Lavalette SJ djelovao je i kao financijski posrednik za stanovnike Martiniquea koji su novčano poslovali s Francuskom. Gubitak brodova bio je nenadoknadiv, a njegovi vjeronjci tražili su povrat uloženoga. Takve su nevolje pogadale sve koji su trgovali u vrijeme rata, no u javnosti je spominjanje isusovca koji se bavi trgovinom i financijskim poslovanjem imalo razoran učinak. Javno je mnijenje prihvaćalo glasine da je to uobičajen, samo do sada neotkriven, način isusovačkoga poslovanja, te je tražena odgovornost cijele Družbe. Žalba isusovaca, koji nisu mogli u kratko vrijeme isplatiti obeštećenje, završila je na pariškom Parlamentu 1761., već poslovično protuisusovački nastrojenom. Ne samo da je žalba odbijena, nego je jansenistička grupa u parlamentu iskoristila priliku pokrenuti širu akciju difamacije Družbe: od nelegalnosti njihova dolaska u Francusku, preko sugestije da je isusovački zavjet poslušnosti papi opasnost postojanja pete kolone u zemlji, do najsnažnijega zaključka da je Družba Isusova krajnje despotska institucija, te kao takva podmukla prijetnja političkomu ustroju Francuske (Wright, 2008, 268–269). U samo dvije godine dovršen je postupak zabrane rada Družbe, zatvaranje kolegija i konačkoga ukinuća na području kraljevstva, odlukom kralja Luja XV. u studenom 1764. godine.

1.3. Španjolska 1767. godine

Smrću posljednjega kralja habsburške loze Karla II. 1700. na španjolsko prijestolje došao je unuk Luja XIV. iz dinastije Bourbon, koji se je okrunio pod imenom Filip V. Španjolski dvor, ali i viši slojevi počeli su se otvarati utjecajima iz Francuske, te je i prosvjetiteljstvo kao francuski proizvod brzo pustilo korijenje. Karlo III., vladar od 1759., želio je ojačati kraljev autoritet i u crkvenim pitanjima (Van Kley, 2018, 168). Dodatna otegotna okolnost za isusovačku poziciju bila je i kraljeva odbojnost prema isusovcima stečena za vrijeme njegove vladavine u Napulju, koja se može pripisati i utjecaju njegova dvorskoga ministra Bernarda Tanuccija, promicatelja regalizma, posebice u odnosu prema Crkvi (Imbruglia, 2019). U takvoj atmosferi nepovjerenja niz okolnosti pokrenule su mehanizam koji je zapečatio sudbinu Družbe. Napad su predvodili reformistički i regalistički usmjereni ministri Pedro de Campomanes i José Moñino kroz tematiziranje ideje obrazovne reforme, za što se je pretpostavljao otpor isusovaca, sve do njihova moralnoga nauka, gdje se može prepoznati eho jansenističkoga francuskoga utjecaja (Aston, 2012, 298).

Ozbiljniji izgovor za obračun s Družbom pojavio se je 1766., ali u obliku paradije velikih problema (Lynch, 1989, 280–290). Naime, ministar financija markiz od Esquilachea donio je zakon kojim je zabranjeno nošenje šešira i pelerina širokoga oboda, što je protumačeno kao praktičan način maskiranja kriminalaca. Povreda narodne tradicije izazvala je nasilne neredе u Madridu, takvoga intenziteta da je kralj bio prisiljen pobjeći iz prijestolnice. Bio je to neugodan udarac za velike reformne planove koji zapinju već kod zabrane šešira. U traženju krivaca izbor je, po refleksu, pao na isusovce. Campomanes je ubrzo prikupio “dokaze” o isusovačkoj uključenosti u neredе. Napad je bio opći, a optužbe su bile u rasponu od poticanja pobune preko kvalifikacija o pohlepi, isticanjem “urođene isusovačke netrpeljivosti” prema vlasti i vladaru. Kralj je potpisao osudu u veljači 1767. godine. Tjednima su isusovačke rezidencije bile opkoljene trupama sve do konca travnja, kada su brodovima protjerani u Papinsku državu (Wright, 2008, 270).

2. Širi povijesni kontekst ukinuća Družbe Isusove

2.1. Reformni katolicizam

Reformni katolicizam druge polovice 18. stoljeća posrednim putem ušao je u tabor protuisusovačke kampanje. U reformnom katolicizmu, koji je fenomen ponajviše njemačkih zemalja, i ranije su postojali protuisusovački stavovi, no nisu prerasli u organizirano društveno djelovanje. Promjene su došle povezivanjem ideja reformnoga katolicizma i interesa monarhija, koje su po obrascu apsolutizma tražile proširenje vlasti i nad crkvom. Ranije takve ideje nisu bile u prvom planu jer je Družba Isusova u velikoj mjeri pridonijela konsolidaciji katolicizma u njemačkim zemljama, te je država bila i dužnik Družbinih postignuća. Stabiliziranjem konfesionalnih granica želja za proširenjem moći vladara trajno je rasla te je nalazila pobornike i među teolozima i crkvenim pravnicima. Postupno je

protuisusovački stav postao stožer borbe protiv nadnacionalnih univerzalnih normi Crkve, koje reformatori žele prilagoditi nacionalnim okolnostima (zapravo vladarevim ambicijama). Reformni katolicizam srednje Europe preuzeo je bogat arsenal protuisusovačke promidžbe, koja je od sredine 18. stoljeća dolazila iz Francuske. Do toga trenutka, geneza protuisusovačke polemike uglavnom je francuska priča (Van Kley, 2018, 58).

U više–manje svakoj katoličkoj državi tijekom 18. stoljeća sužen je prostor papinskoga autoriteta. U Francuskoj se papinski dekreti nisu mogli objaviti bez pristanka suverena. U Njemačkoj je antikurijalizam, tj. suzdržanost, ili bolje rečeno averzija na sve što dolazi iz rimske kurije (koja datira još iz srednjega vijeka) postao način reagiranja u većini katoličkih država već početkom 18. stoljeća. Ponovno su ga aktivirali apologeti poput Paula Josepha Rittera von Rieggera, profesora kanonskoga prava na Bečkom sveučilištu. Većina njemačkih katoličkih vladara koristila je pravo *placetum*, tj. pravo odgode objave papinskih dekreta sve dok se ne utvrdi da su u skladu s interesima države. Njemački crkveni nacionalizam dostiže najbolji izraz u febronijanizmu, ekstremnom zagovaranju prava biskupa u odnosu na Svetu stolicu. Pojam je izveden iz pseudonima Nikolausa von Hontheima, pomoćnoga biskupa Trieria (Aston, 2012, 299).

2.2. *Dinastija Bourbon, prosvjetiteljstvo i (prosvijećeni) apsolutizam*

Već kratka analiza tijeka progona isusovaca upućuje na zajednički dinastički nazivnik: Bourbon, koji su oblikovali osobit odnos i prema Katoličkoj crkvi i papinstvu. Promovirali su galikansku crkvenu politiku, koja se je širila u zemlje u kojima su Bourboni dolazili na prijestolje, prvenstveno Španjolsku i Napulj, a posredno utjecajem francuske kulture i političkih običaja i na ostale zemlje. Stoga je i povijesna epizoda protuisusovačke promidžbe, zabrane i protjerivanja ukorijenjena u religioznoj i kulturnoj povijesti Bourbona, ponajprije Francuske.

Pacte de Famille (“Obiteljski savez”) naziv je za tri (među)dinastička saveza: 1733., 1743. i 1761., između vladara bourbonske dinastije Francuske i Španjolske. Iako nisu polučili uspjehe u ratnim zbivanjima, savezi su poticali bourbonsku dinastičku uzajamnu suradnje. Primjer doživljaja neodanosti Družbe Isusove prema monarhiji događaji su koji su slijedili Madridski mirovni sporazum 1750. kojim su Španjolska i Portugal razmijenili teritorije na području Brazila i Paragvaja. Neke isusovačke redukcije s guaranskim žiteljima trebale su biti izmještenne s teritorija koji je dodijeljen portugalskomu Brazilu, što su Guarani odbili i pružili oružani otpor, a za to su optuženi isusovci (Prieto, 2017, 586–588). Sukob je nazvan Rat sedam redukcija (1756.). Isusovci nisu organizirali oružani otpor. Kanili su provesti odluke sporazuma i preseliti redukcije (naselja Indijanaca Guarani), no kada su Guarani odlučili ostati, i isusovci su ostali su s njima. Vojaska nije imala strpljivosti ni želje za pregovaranjem, pa su redukcije napadnute. Mnogo je Gurana stradao ili pao u ropstvo zajedno s nekim isusovcima.

Taj je povijesni događaj doživio umjetničku uspješnicu filmom *Misija* (1986.) u režiji Rolanda Jofféa. U filmu je umjetnička sloboda 20. stoljeća pokazala humanu i tragičnu stranu isusovačkoga pothvata u Južnoj Americi. Europska, po-

seбно francuska intelektualna javnost s interesom je, pa i sa simpatijama, pratila zbivanja u Paragvaju, no ništa od povijesne stvarnosti ni sućuti za dramu naroda iz “trećeg svijeta” nije pokazano u Voltaireovom *Candide*, objavljenom nekoliko godina poslije protjerivanja Guarana i isusovaca (1759). To iznimno čitano Voltaireovo djelo donosi i epizodu o boravku glavnoga junaka priče Candidea u redukcijama (poglavlje 14–16), koje su predstavljene kao isusovačka formula za stjecanje bogatstva i moći, a i inače su isusovci prikazani kao površni i nemoralni likovi i u drugim epizodama djela (Rubiés, 2019, 854–871). Iako Voltaire nije simpatizirao Rousseaua, njegovo je djelo *Émile, ou De l'éducation* (“Émile ili O odgoju”, 1762.), ne spominjući izravno isusovce, oblikovalo novu sliku čovjeka i njegovih životnih aspiracija, te je na taj način obezvrijedilo tradiciju isusovačke pedagogije koju su gajili isusovački odgojni zavodi (Paiva, 2023, 197–204; Frey, 2015, 272).

Iste godine kada su nasilno ugašene redukcije započeo je Sedmogodišnji rat, u kojem je Španjolska podržavala Francusku na vlastitu štetu. Rat je pojačao teško gospodarsko stanje u Francuskoj i Španjolskoj, uz prateće nezadovoljstvo u širim slojevima. Na teorijskom planu “žrtvenog jarca” za sve te poteškoće intenzivno nude francuski prosvjetitelji, “enciklopedisti”, koji su pokrenuli objavljivanje *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (1751.–1772.). Na mnogim se mjestima u enciklopediji govori o ustroju, djelovanju i duhovnosti Družbe Isusove, gotovo uvijek u matrici ukazivanja na humanističku manjkavost, vjerski fanatizam i znanstvenu jednostranost. *Encyclopédie, Candide, Émile* i srodne literarne uspješnice toga vremena oblikovale su predodžbu o isusovcima kao sukusu svega društveno truloga te kao najtvrdu branu staroga poretka koji treba prosvjetiteljski pročistiti u interesu napretka čovječanstva.

2.3. Jansenizam

Utjecaj jansenizma u oblikovanju protuisusovačke klime u Francuskoj obično se je uzimao kao popratni čimbenik opisanih događanja. Stav se je temeljio na formalno nepostojećoj poziciji jansenizma unutar Katoličke crkve u Francuskoj, kao posljedica crkvenih osuda koje su kulminirale u papinskoj buli *Unigenitus Dei Filius* 1713., koja osuđuje 101 propoziciju P. Quesnela (Denzinger, 1991, 862–877). Jansenizam je počeo opadati u smislu zatišja u teološkim raspravama javnoga ili salonskoga karaktera nakon papinske bule, čime su potisnute i rasprave o moralnim implikacijama jansenističkih teza, ali mu utjecaj nije opadao na polju političkoga pozicioniranja i društvenoga utjecaja, koji traži nastavak borbe protiv isusovaca na drugačiji način. Simbolički čin delegitimizacije i poništenja javne “vidljivosti” jansenizma nasilno je ukidanje samostana Port Royal des Champs 1709. po odluci Luja XIV., a povod je nespremnost redovnica samostana odreći se učenja Janseniusa, biskupa Ypresa po kojem je pokret dobio ime. Takav grub način ukidanja samostana, koji je pretvorio opatiju u oranice, pripisan je utjecaju p. Le Telliera, ispovjednika Luja XIV. (Gazier, 1923, 228–233). Teško je bilo zamisliti da će pola stoljeća kasnije, 2. kolovoza 1762., Pariški parlament, pod utjecajem dobro organizirane jansenističke manjine, ozakoniti će ukidanje

Družbe Isusove u Francuskoj, kvalificirajući red kao »izopačen, rušilački za sva načela religije, štoviše i za poštenje«, kao i za »povredu kršćanskoga morala«, dajući francuskim isusovcima izbor između potpisivanja prisege kojim bi vlastiti red proglasili bezbožnim ili napuštanja kraljevstva (Hazard, 1946, 110–112). Navedena kvalifikacija teološkoga karaktera (povreda morala) upućuje na jansenistički kontekst.

Popis isusovačkih pastoralnih i moralnih neprihvatljivih običaja i općenito teoloških “zabluda” koje su oblikovane u jansenističkim krugovima svediv je na šest točaka: Prva je optimističan pogled na ljudsku narav i slobodnu volju, nasuprot jansenističkomu učenju o pokvarenosti ljudske naravi u nasljeđu istočnoga grijeha i nemoći volje da čini dobro. Druga je isusovački pastoralni običaj poticanja na često pristupanje euharistiji, za što je čovjek, prema jansenistima, nedostojan. Treće je isusovačko prihvaćanje velikoga dijela nasljedna klasične kulture, što je protumačeno kao simptom Družbine svjetovne usmjerenosti, najizrazitije izražen u promociji kazališta i plesa u školama, ali vidljiv i u baroknim crkvama. Toj je analogna i četvrta pritužba na pokušaje “akomodacije”, kasnije nazvane inkulturacijom, s običajima naroda i kultura Dalekoga istoka, Japana i još posebnije Kine. Peti je prigovor uznositost i oholost članova Družbe Isusove, koji se očituje na razne načine, a posebice u smjelosti samoga imena Družbe. Šesta zamjerka bila je isusovačka pozicija unutar moralne teologije nazvana probabilizam (Colombo, 2015). Njega je moguće sažeti na sljedeći način: kada postoji nerazrješiva sumnja s obzirom na valjanost, značenje i primjenu određenoga zakona u konkretnom slučaju koji je neodgodiv, tada u tom slučaju upravo opisani zakon ne obvezuje moralnoga subjekta. Međutim, mora postojati barem vjerojatno (ne manje rigorozno) mišljenje u prilog takvom stavu prema načelu: *Qui probabiliter agit, prudenter agit* (Milikić, 2020, 168); Demmer, 2000, 17–19).

U tom načelu jansenisti prepoznaju dokaz isusovačkoga moralnoga laksizma (popustljivosti), kao i želju stjecanja naklonosti vjernika, posebice moćnih. Svega nekoliko godina nakon objavljivanja temeljnoga djela jansenističke teologije *Augustinus* Corneliusa Jansena, Antoine Arnauld je 1643. i 1644. na tu temu objavio dva protuisusovačka djela: *La Théologie Morale des Jésuites* i *De la fréquente Communion*. Prvo je djelo bilo polazište rasprave koju je nešto kasnije koristio Blaise Pascal u svojem kapitalnom djelu *Les Provinciales* (1656.–1657.), u kojem napada isusovački kazuistički moral kao laksan, tj. popustljiv (O'Malley, 2014, 69–71). Desetljećima je javnim mnijenjem vladala pristranost prema Pascalovim argumentima, protkanim nedvojbeno rigidnim i zahtjevnim moralnim stavovima, inače u praksi i teoriji neprihvatljivim većini liberalnih čitatelja iz epohe “galantnoga” stoljeća. Neobična je i reakcija pariškoga nadbiskupa De Noaillesa, koji je 1716. donio edikt kojim zabranjuje isusovcima propovijedanje, ispovijedanje i bilo koju vrstu pastoralnoga djelovanja u Parizu, koji je bio na snazi sve do 1729. godine. Kolegiji su bili izvan nadbiskupove vlasti te su mogli nastaviti s radom (O'Malley, 2014, 72).

Izmijenjenu društvenu poziciju jansenizma u Francuskoj u 18. stoljeću odlično definira naslov studije Catherine Maire, povjesničarke jansenističkoga pokre-

ta: *De la cause de Dieu à la cause de la Nation: Le jansénisme au xviiiè siècle* (Maire, 1998). Interno ne zanemarujući identitetsku teološku poziciju, jansenizam je u prvoj polovici 18. stoljeća, ulazeći u teološku i eklezijalnu ilegalu, nastupio organizirano i sustavno na političkom području, naglašavajući monarhističke i nacionalne interese. Jansenizam je postao svojevrsno virtualno biće, te je u tom svojstvu stekao popularnost u krugovima neprijatelja Družbe na dvoru, ali i u Rimu. Prolazeći mnoge metamorfoze, ta novostečena društvena i idejna pozicija protuisusovačke protimbe tijekom 18. stoljeća zadobila je pristaše širom Europe, od kojih se mnogi ne mogu nipošto svrstati u liberalni ili antireligiozni tabor (O'Connor, 2012, 318).

U sudskim i parlamentarnim institucijama jansenisti nisu dominantni, no pokazuju sposobnost preformulirati teološke protuisusovačke teze u narativ privlačan duhu vremena obilježenoga idejama “filozofa” i slobodne misli općenito. Zamjetan je rast interesa širih slojeva za društvena pitanja, što je primjerice potaknulo podozrivost prema isusovačkomu znanstvenomu i pedagoškomu “monopolu”. Ta ilegalna jansenistička protuisusovačka djelatnost nije prolazna reakcija na neki događaj, nego je prerasla u sustavno traženje metoda i saveznika u tom sukobu. Rječito o tom govori podatak iz biografije jansenističkoga biskupa Auxerrea Charlesa de Caylusa, koji je u siječnju 1753. zaprimio dopis koji je sadržavao optužnicu protiv Družbe Isusove uz opširno tumačenje kako ju sprovesti u djelo. Anonimni autor tih spisa obećao je otkriti svoj identitet ako biskup pristane na suradnju, koju je De Caylus ipak odbio (Gazier, 1923, 82; Van Kley, 1975, 62). Taj detalj svjedoči o umreženoj protuisusovačkoj aktivnosti puno ranije od događanja u Portugalu ili samoj Francuskoj.

3. *Klement XIV. — pontifikat u znaku ukidanja Družbe Isusove*

Konklave u Rimu 1769. za izbor nasljednika Klementa XIII. bile su u sjeni imperativa ukidanja Družbe Isusove u čitavoj Crkvi. Veleposlanici bourbonskih monarhija aktivno su pratili tijekom konklava, nimalo diplomatski sugerirajući da kandidat koji bi ostao na tvrdokornim pozicijama Klementa XIII. neće dobiti potvrdu katoličkih monarha (MacEarlean, 1933, 481–483). Austrijski car Josip II. i njegov brat Petar Leopold, veliki vojvoda Toskane, čak su se pojavili na neslužbenom hodočašću u Rimu (Aston, 2012, 299). Izbor franjevca Lorenza Ganganellija (1705.–1774.) u svibnju 1769., koji je uzeo ime Klement XIV., europskim je dvorovima bio prihvatljiv.

Do danas ne postoji konsensus među povjesničarima o navodnim obećanjima kardinala izglednih kandidata, tako i u slučaju Ganganellija, koji nije pripadao skupini nepomirljivih kardinala, ali ni onih popustljivih. Ipak, već i uzimanje imena svojega prethodnika Klementa XIII., ustrajnoga borca za opstanak Družbe, može sugerirati da je Klement XIV. možda i želio nemoguće: očuvati na neki način Družbu Isusovu. Ganganellijevi osobni stavovi prema isusovcima nisu do kraja razvidni (MacEarlean, 1933, 484–485). U mladosti je školovan i kod isusovaca, pokazivao je naklonost prema Družbi, čak je jedan teološki traktat (*Dia-*

triba theologica historico–critico–dogmatica) posvetio Ignaciju Loyoli (Martina, 1994, 313–315; Rosa, 1982). Čini se da su se njegovi stavovi promijenili nakon što je postao kardinal 1759. i nije se otvoreno protivio napadima na Družbu u katoličkim monarhijama (Wright, 2017, 175–176).

Od stupanja na papinsku katedru, Klement XIV. je bio pod stalnim pritiskom diplomata i agenata francuskoga i španjolskoga kralja da ukine Družbu Isusovu. Očito je bilo otpora s Klementove strane, što potvrđuje i činjenica da su Bourboni koristili i taktiku privole: nudili su povrat Avignona i Beneventa u sastav papinske države, nasilno zauzetih nekoliko godina ranije. Papa je odolijevao pritiscima sve do srpnja 1772., kada je konačan postupak ukinuća ubrzao dolazak novoga španjolskoga veleposlanika Josúa Moñina, učinkovitoga protagonista progona Družbe u Španjolskoj: ucjenama (shizma u Španjolskoj) i pritiscima je konkretno natjerao papu Klementa na akt ukinuća Družbe u breveu *Dominus ac Redemptor* datiranom 21. srpnja 1773. (MacEarlean, 1933, 487–491). Posljednji znak Papine želje izraziti suzdržljivost prema vlastitoj odluci karakter je dokumenta, koji nije bula — najviša razina papinskih dokumenata koje imaju trajn(ij)i karakter, u odnosu na breve, koji ima razinu provedbenoga napatka, koji se mijenja ili ukida drugim breveom. Papa je ipak pune tri godine odgadao konačnu odluku, a ona je donesena očito kada su Papine tjelesne snage bile već ozbiljno narušene. Napomena da se u breveu nalaže prestanak progona protiv isusovaca imala je dvojak učinak: general reda Lorenzo Ricci bio je zatočen do smrti u Andeoskoj tvrđavi, a većina isusovaca nije izravno progonjena. Isto tako nisu poduzete kanonske mjere prema formalno neposlušnim isusovcima u Pruskoj i Rusiji, gdje papinski dekret nije mogao stupiti na snagu odlukom vladara tih zemalja — u Pruskoj nakratko, a u Rusiji sve do ponovne uspostave Družbe 1814. godine (Martina, 1994, 315–316).

U dekretu Papa prebacuje odgovornost za ukidanje reda na članove Družbe, optužujući ih za »mnoge loše postupke i djela koja su počinili«, što na prvi pogled izgleda podilaženje javnomu liberalnomu mnijenju. S druge strane je znakovit i prigovor kralja Karla III., koji dekret smatra preblagim jer ne osuđuje moral i teološki nauk, niti ne kažnjava isusovce za njihova (ne)djela. Papa je očito želio izbjeći osudu nauka i morala koji su isusovci zastupali jer bi time općenito osudio mnoge opće prihvaćene stavke vjere i morala Katoličke crkve.

Nedugo poslije smrti Klementa XIV. oblikovana je crna legenda, očito pro-isusovačke provenijencije, o papi Klementu koji navodno umire u očaju zbog grižnje savjesti te bi uoči svoje smrti 29. lipnja 1774. opozvao breve o ukinuću pripremišći istovremeno novi kojim se uspostavlja Družba Isusova. Legenda je dugo kružila katoličkim svijetom, o čemu primjerice svjedoči i Chateaubriand u svojim *Mémoires d'outre-tombe* u vezi s "kajanja" Pija VII. nakon sklopljenoga konkordata u Fontainebleau s Napoleonom (Chateaubriand, 1841; Rosa, 1982).

Zaključak

Ukinuće Družbe Isusove pred povjesničare postavlja pitanje vrednovanja događanja koji su doveli do sinergije završnoga spleta događaja gašenja Družbe. Ti su događaji nezamislivi bez spontanosti i(li) usmjerenosti idejnih interpretacija koje su oblikovale nekoherentnu ali prepoznatljivu društvenu percepciju Družbe kao tijela opasnoga po društva onoga vremena. Nije li uzrok ukinuća duh vremena koji je kolektivno doživljavao da je blokovska bipolarnost reformacije i protureformacije preživjela društvena i religijska odrednica europskih, nekada vodećih, naroda katoličkoga svijeta? Zaključno, nije li možda nestao *raison d'être* imperativa koji je iznjedrilo Družbu Isusovu? (Aston, 2012, 298).

Takvo promišljanje podrazumijeva tezu da je kraj Družbe Isusove položen već kod njezina osnutka. Pritom se zanemaruje da je svrha Družbe bila obrana, ali i širenje vjere, jer su misije odnosile puno sredstava i velike žrtve. Misijska nastojanja Družbe ne počivaju na “protureformacijskoj bojovnosti”, nego razvijaju novu metodu misijskoga rada: promociju dalekih naroda i njihovih kultura, u velikoj mjeri lišenih poslovične europske uznositosti nad “urođenicima”. Možda je prihvatljivija teza da je Družba išla prebrzo u odnosu na onodobnu sposobnost zapadnih zemalja razviti elementarne oblike partnerstva i “internacionalizma”. Tek u 20. stoljeću započelo je njegovanje razmjernoga odnosa s “trećim svijetom”. Redukcije u Paragvaju i već spomenuti film *Misija* krajem 20. stoljeća polučili su simpatije zapadne publike. Bi li se oblikovao sličan sentiment da su ga Europljani mogli pogledati prije par stoljeća? Možda je Družba bila naivan “globalizator” u vrijeme kada su se europske sile intenzivno bavile proširivanjem svojih posjeda, pa je Družbina djelatna neprofitna pozicija bila besmislena i nespremna na jednostranu odanost. To ne vrijedi samo za misijska područja. Činjenica da je Družba izvaninstitucionalno nastavila djelovati u Europi samo u Rusiji, gdje su odgojne kvalitete Družbe tražene u nekatoličkom okruženju, bez straha od prozelitizma, potvrđuje poziv služenja svima bez interesa i uvjeta.

Drugo je pitanje kako vrednovati ulogu Klementa XIV. u događajima koji se po logici povijesne inercije predstavljaju neizbježnim. Katoličko je očekivanje da papa treba biti nepopustljiv u očuvanju poklada vjere i jedinstva Crkve? Tu ni jedno ni drugo nije bilo izravno ugroženo. Družba nije istovjetna s Crkvom. K tomu Družba je u trenutku objave dekreta o ukinuću praktično nepostojeća, jer isusovaca već više godina nema u trima navedenim monarhijama, a i u ostalima je njihov rad vrlo ograničen. Praktično je Družba bila nefunkcionalna već prije pontifikata Klementa XIV. Papa nije spašavao Družbu, nego jedino ostatke papinskoga autoriteta, koji je općenito bio vrlo ograničen u političkoj kulturi prosvjetljenoga apsolutizma.

Tko je ili što je stradalo? Osim mnoštva članova Družbe, koji su velikom broju pretrpjeli uhićenja, optužbe i progone, stradale su ponajviše vanjske (izvanuropske) misije i kultura u misijama, ali i u Europi. Misije nisu izazivale veću sućut u Europi, zaokupljenoj obećanjima većih sloboda, a kultura je zahvaćena preispitivanjem vlastite tradicije i shvaćanja odgoja kao dugotrajnoga procesa

duhovnoga i humanoga rasta. Prednost se daje ideji neposredne društvene korisnosti odgoja i znanja kao zamašnjaka napretka i slobode, odbacujući tutorstvo moralnoga ili tradicijskoga predznaka. Kasnija je povijest bilježila opseg i intenzitet tih gubitaka.

Papa Klement XIV. nije mogao zaustaviti oluju koja je već nadolazila. Žrtvovao je dio za cjelinu, očito teška srca i bez velike podrške i bliskih suradnika. U živoj memoriji Crkve Družba je ostavila svjedočanstvo zauzetosti i požrtvovnosti za dobrobit članova Crkve, ali i mnoštva drugih. Podnosila je dramu bezbrojnih zajedničkih i pojedinačnih odabira koje prate često i gorčina neuspjeha i težina odgovornosti za (ne)postignuto. U nezahvalnom pokušaju objektivnoga vaganja koje bi mjerilo razmjer darovanoga i uzvraćenoga, teško je oteći se dojmu da je Družba ukinućem doživjela povijesnu nepravdu. Isusovcima ostaje utjeha koju im je ostavio u naslijeđe sv. Ignacije Loyola: »radije birati pogrde s Kristom, zasćenim pogrdama, negoli časti« (Loyola, 2017, 25, 167).

Literatura

- Aston, Nigel (2012). The Established Church. U: William Doyle (ur.), *The Oxford Handbook of The Ancien Régime* (str. 285–301). Oxford: Oxford University.
- Chateaubriand, François–René (1841). *Mémoires d'outre–tombe*. URL: <https://archive.org/details/chateaubriand01fran>. (4.11.2024.)
- Colombo, Emanuele (2015). The invention of probabilism. U: J. Burson i J. Wright (ur.), *The Jesuit Suppression in global Context: Causes, Events, and Consequences* (str. 126–144). New York: Cambridge University.
- Demmer, Klaus (2000). *Shaping the Moral Life: An Approach to Moral Theology*. Washington: Georgetown University.
- Denzinger, Heinrich (1991). *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. Edizione bilingue. A cura di Peter Hünermann. Dehoniana, Bologna.
- Frey, Daniel (2015). La croyance de l'enfant selon Rousseau: Émile à la lumière des philosophies et psychologies de la religion. *Revue d'histoire et de philosophie religieuses*, 95(3), 265–287.
- Gazier, Augustin (1923). *Histoire générale du mouvement janséniste depuis ses origines jusqu'à nos jours*. Paris: Honoré Champion.
- Hazard, Paul (1946). *La Pensée européenne au xviiiè siècle, de Montesquieu à Lessing*. Paris: Boivin.
- Imbruglia, Girolamo (2019). Tanucci, Bernardo. U: *Dizionario Biografico degli Italiani: Volume 94*. Rome: Istituto dell'Enciclopedia Italiana. URL: [https://www.treccani.it/enciclopedia/bernardo–tanucci_\(Dizionario–Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/bernardo–tanucci_(Dizionario–Biografico)/) (23.10.2024)
- Jäger, Ivan (1933). Ukinuće Družbe Isusove. *Život*, 14(8), 357–372.
- Loyola, Ignacije (2017). *Duhovne vježbe*. Zagreb: Hrvatska pokrajina Družbe Isusove.
- Lynch, John (1989). *Bourbon Spain, 1700–1808*. Oxford: Oxford University.
- MacEarlean, John (1933). Clement XIV and the Suppression of the Jesuits. *Studies: An Irish Quarterly Review*, 22(87), str. 480–493.
- Maire, Catherine (1998). *De la cause de Dieu à la cause de la Nation: Le jansénisme au xviiiè siècle*. Paris: Gallimard.

- Martina, Giacomo (1994). *Storia della Chiesa da Lutero ai nostri giorni: Vol. II: L'età dell'assolutismo*. Brescia: Morcelliana.
- Milikić, Tadija (2020). Pravilo ljudskoga i kršćanskoga života: Savjest prema Klausu Demmeru. U: Ivan Antunović et al. (ur.), *Život biraj — Elige vitam: Zbornik radova prigodom 75. rođendana msgr. prof. dr. sc. Valentina Pozaića umirovljenog pomoćnog biskupa Zagrebačke nadbiskupije* (str. 159–178). Zagreb: Filozofsko–teološki institut Družbe Isusove.
- O'Connor, Thomas (2012). Jansenism. U: William Doyle (ur.), *The Oxford Handbook of The Ancien Régime* (str. 318–336). Oxford: Oxford University.
- O'Malley, John W. (2014). *The Jesuits: A History from Ignatius to the Present*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Paiva, Wilson A. (2023). Rousseau's Emile: Discussing the Convergence between Philosophy and Education. *International Journal of Latest Research in Humanities and Social Science*, 6(2), 197–206.
- Pastor, Ludwig von (1933). *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters: Band XVI: 2*. Freiburg im Breusgau: Herder.
- Pio XI. (2024). *Unigenitus Dei Filius. The Holy See*. URL: https://www.vatican.va/content/pius-xi/la/apost_letters/documents/hf_p-xi_apl_19240319_unigenitus-dei.html (24.11.2024.)
- Prieto, Andrés Ignacio (2017). Paraguay Missions (“Reductions”). U: Thomas Worcester (ur.), *The Cambridge Encyclopedia of the Jesuits* (str. 586–588). Cambridge: Cambridge University.
- Rosa, Mario (1982). Clemente XIV, papa. U: *Dizionario Biografico degli Italiani: Volume 26*. Rome: Istituto dell'Enciclopedia Italiana. URL: [https://www.treccani.it/enciclopedia/clemente-xiv_\(Enciclopedia-dei-Papi\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/clemente-xiv_(Enciclopedia-dei-Papi)/) (11.11.2014)
- Rubiés, Joan–Pau (2019). The Jesuits and the Enlightenment. U: Ines G. Županov (ur.), *The Oxford Handbook of the Jesuits* (str. 854–916). Oxford: Oxford University.
- Van Kley, Dale (1975). *The Jansenists and the Expulsion of the Jesuits from France 1757–1765*. London. Yale University.
- Van Kley, Dale (2006). Jansenism and the International Suppression of the Jesuits. U: S. J. Brown i T. Tackett (ur.), *The Cambridge History of Christianity: Enlightenment, Reawakening, Revolution, 1660–1815* (str. 302–328). Cambridge: Cambridge University.
- Van Kley, Dale (2018). *Reform Catholicism and the International Suppression of the Jesuits in Enlightenment Europe*. London: Yale University.
- Wright, Jonathan (2008). The Suppression and Restoration. U: Thomas Worcester (ur.), *The Cambridge Companion to the Jesuits* (str. 263–277). Cambridge: Cambridge University.
- Wright, Jonathan (2017). Clement XIV. U: Thomas Worcester (ur.), *The Cambridge Encyclopedia of the Jesuits* (str. 175–176). Cambridge: Cambridge University.

The Suppression of the Society of Jesus

On the 250th Anniversary of the Death of Pope Clement XIV (1774)

*Ivica Musa**

Summary

The suppression of the Society of Jesus raises the matter to historians of the necessity to evaluate the processes that led to this unusual and unique event in world history. These processes are unimaginable without conceptual interpretations that shaped an incoherent but recognizable social perception of the Society as a body dangerous to the society of that time. Jansenism and the Enlightenment — in themselves deeply opposed to one another — were currents of thought pervading the 17th and 18th centuries which became allies in the process of social defamation and public aversion to the Jesuits.

The Jansenists and Enlighteners tried to provide answers to the theological, moral and social preoccupations of the most developed part of Europe, while the Jesuits were viewing humanity from the perspective of the universal dimension of growth, from the process of maturation. Was this not a clash between two different modernities, two visions of responsibility for the human person and society?

Perhaps a more correct thesis is that the Society of Jesus went too fast when considering the dialogue level of the epoche. In a thankless attempt to objectively measure the weight on a scale of what was given and what was received, it is difficult to escape the impression that the Society of Jesus in the time of the Suppression experienced a historical injustice.

The essay wishes to present some aspects of this process, as well as the role of Pope Clement XIV, from the perspective of a time distance of two and a half centuries.

Keywords: Suppression of the Society of Jesus; Pope Clement XIV; Jansenism; Enlightenment; Bourbons; Absolutism

* Ivica Musa, Ph.D., Assistant Professor, University of Zagreb Faculty of Philosophy and Religious Studies. Address: Jordanovac 110, 10000 Zagreb, Croatia. E-mail: musa@ffrz.unizg.hr